

Неожиданно из множества лошадей высочил конь чубарой масти. Он затенцевал перед Алпамысом, стараясь стать к нему боком. Конь был сложен не дурно, однако сразу же в глаза бросалось его худоба, отчетливо выдвигались широкие ребра, и он будто бы ничем особенным не выделялся из остальных. Алпамыс в сердцах перетянул чубарого уздечкой. Но тот даже не шелохнулся от удара. Наоборот, вытянул вперед гибкую, как у дикого гуся, шею, словно прося, чтобы его взнуздали. Алпамыс разозлился, ведь конь будто и не почувствовал удара. Алпамыс схватил коня за длинный хвост и покрутив животное несколько раз в воздухе, закинул его в сторону. Но, странное дело, чубарый, кувыркаясь в воздухе, пролетел три десятка шагов и стал на земле, как вкопанный, на все четыре ноги. Понравился это Алпамысу. Довольный выбором и назвал его неукротимый Байшубар».[2.498]

Баатырдын соот кийими, тулпар тандаганы үстүртөн болсо да байыркы катмардын элементтерин көргөзөт, анын тулпар тандоосу дагы жомоктук фантастикалык боёктор менен чагылган. Бул эки компонент ички сюжетикадагы негизги элемент, балким фабулалык функцияны аткарып композициялык жактан окуя уламдан-улам кызыктуу боло баштайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Веселовский А. Н. Историческая поэтика [Текст]/ А. Н. Веселовский. – М., 2004. 494-495,648б
2. Мирбадалев А.С., Мирзоева Т. «Алпамыш-Алпомиш». Узбекский народный героический эпос [Текст]/ под. ред: Ташкент:Фан,1999.498-б, 831б.
3. Михайлов П., Михайловский Б.Сюжет. Литературная энциклопедия 11 том [Текст]/П. Михайлов, Б. Михайловский.- Москва:АН СССР.1939-жыл.140-б
4. Поспелов Г. Н. Вопросы методологии и поэтики. Сборник научн. статей [Текст]/ Г. Н. Поспелов. – М: Прогресс 1983,173-б
5. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. [Текст]/Б. В. Томашевский – М:Наука. 1996. 180-187-б

УДК 801.82(575.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-37-43

Талиева Камила Абдыразақовна

И. Арабаев атындагы КМУ, ф.и.к., доцент

Талиева Камила Абдыразақовна

КГУ им.И.Арабава, к.ф.н., доцент

Talieva Kamila Abdyrazakovna

KSU I.Arabava, Candidate of Philological Sciences, associate professor

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ ЖАР ТАНДОО ВЫБОР НЕВЕСТЫ В ФОЛЬКЛОРЕ CHOOSING A BRIDE IN FOLKLORE

Аннотация: Макалада элдик оозеки чыгармалардагы жар тандоо жана үйлөнүү мотивиндеги каада-салт жөрөлгөлөрү «Манаста», «Семетейде», «Эр Төштүктө» жана башка элдик оозеки чыгармаларда салттык насилдин толук маанисинде кенен чагылдырылган жана бул алкакта сөз кылууда баатырдык эпостордогу үйлөнүү мотивинин элдик каада-салт

жөрөлгөлөрү менен болгон байланышына анализ жасалган. Баатырдын кыз тандоосу, жуучу түшүү, калың бычуу, кудалашуу, калың берүү, кыз узатуу, кыз жигит оюну, сеп берүү, узатуу өңдүү – баскычтарын кароого аракеттендик.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы выбора невесты, обычаи и традиции, сопровождающие женитьбу, в эпической традиции в таких кыргызских эпосах как «Манас», «Семетей», «Эр Тештук» и других, в которых в полной мере раскрываются все значения традиционных обычаев. Также нами здесь осуществляется анализ взаимосвязей мотива женитьбы в героических эпосах с установлениями народных обычаев. Мы попытались рассмотреть все ступени этого процесса: выбор богатырём невесты, засылание сватов, соглашение о калыме, сватовство, выплата калыма, проводы девушки, молодёжные игры, вручение приданного, проводы.

Annotation: The article discusses the issues of choosing a bride, customs and traditions accompanying marriage in the epic tradition in such Kyrgyz epics as "Manas", "Semetey", "Er Teshtyuk" and others, in which all the meanings of traditional customs are fully revealed. We also analyze the relationship of the motive of marriage in heroic epics with the establishment of folk customs. We tried to consider all the stages of this process: the choice of the bride by the bogatyr, the sending of matchmakers, the agreement on bride price, matchmaking, the payment of bride price, seeing off the girl, youth games, presenting the dowry, seeing off.

Негизги сөздөр: фольклор, чыгарма, эпика, жар тандоо, жуучу түшүү, калың бычуу, кудалашуу, калың берүү, кыз узатуу, кыз жигит оюну, сеп берүү, узатуу өңдүү.

Ключевые слова: фольклор, эпика, выбор невесты, засылание сватов, соглашение о калыме, сватовство, выплата калыма, проводы девушки, молодёжные игры, вручение приданного, проводы.

Key words: folklore, epic, choice of a bride, sending matchmakers, agreement on kalym, matchmaking, payment of kalym, seeing off a girl, youth games, giving a dowry, seeing off.

Элдик фольклордук чыгармаларда мейли славян элдериндеби, чыгыш элдериндеби, түрк тилдүү элдердеби маңызы да, мааниси да бирдей, эч бир өзгөрүүсүз, жалпы адамзатка таандык нерсе: суженый, возлюбленный, избранный, любимый, же аташкан, арзышкан, маңдайга жазган, бешенеге жазган, нике кайып, таалайына бүткөн ж.б. семантикалык жактан мааниси бирдей сөздөр колдонулат.

Баатырдык эпостордо баатырдын өзүнө кыз тандоосу традиция боюнча ата-энеси тарабынан мурдатан макулдашып, көз салып, оюна алып, болжоп дегендей маани менен эскертилип жүрүп олтурат. Мейли жомоктордо болобу, эпикалык чыгармада болобу мындай тагдыры байланышкан түгөйлөр бири-бирине чындап жолугууга чейин мезгилдин сынагынан өтүшөт. Ар кыл шартта, ар кыл кыйынчылыкты баштарынан кечирет. Ошол сыноодон өтүп келип анан үй-бүлө курууга даяр экени билинет. Элдик эпикалык чыгармада эле терең маңызга ээ болбостон, бул сыноо адамдын реалдуу турмушунда деле ушул таризде мааниге ээ.

Кыз тандоодо баатыр атын алыстан угуп эле алам дебейт, анын тегерегиндегилери же өзү көрүп жактырат. Мисалы, Манас Чубактын айтканы боюнча көңүлүнө түйүп, өз көзү менен Каныкейдин кадимкидей эр мүнөзүн байкап, аны алыстан көргөнүнө карабай чечкиндүү түрдө алам деп атасы Жакыпка айтып жаткан жок. Кырдаалдан көрүнүп тургандай Чубак, өзүнөн кем эмес баатыр, эгерде Чубактай баатырды жекеге чакырып, сайышып жатса, кызда кинем жок мыктылыгына көзү жетип, Манас алам деп жатат.

Баласынын мындай пикирине кыз сынаган Жакып астейдил байкоо жүргүзүп, Каныкейдин асыл сапаттарын сын көз менен карап талдайт.

Кыздын келечекки тагдырын баамдай билип, анын аял затына керек сарамжалын, салт билген, эр сыйлаган, улуу-кичүүгө ийкем мамилесин «жаманды күткөн жакшыдай, жиндини күткөн бакшыдай», деп жасаган иши кылымга сакталган, керемети кең экен дейт.

Каныкейди «бири кем дүйнө» дегендей ачуу тагдыр алдында күтөрүн алдын-ала эскертип, «кайгы кетпес башынан» деген сапты айтат. Манасчылардын сүрөттөөлөрүндө каармандардын көркөм образын тарткан убакта, ошол кырдаал шартты, мурдагысын, кийинкисин кайталап эскертип жүрүп олтуруп окуялар ичинде бир портретти толук тартып бүтөт.

Каныкейди Чубак, Жакып, төлгөчү Төлөк, кийин Кошой сынайт. Булардын сын көзүнөн өткөн туруктуу касиети сарамжалдуулугу, аярлыгы, эркек мүнөздүүлүгү, сулуулугу, акылмандыгы, «башка чукак», же «куймулчагы тар экен, башка чукак жан экен», - дейт.

Ал эми С. Каралаевде, М. Мусулманкуловдо, М. Азизовдо, С. Молдокеевада «Беренин энең Каныкей», же «Кырааның энең Каныкей» деген туруктуу эпитеттер менен коштолуп:

Билген киши айтчу эле,

Бул кайыптын кызы эле.

Билбегени айтчу эле,

Темиркандын кызы деп. (С.К.)

Каныкей «кайыптын тукуму» катары берилет. Көпчүлүк убактан түрк тилдүү элдердин баатырдык образдарында «пери кызы», «кайыптын кызы», «нур кызы» деп генетикалык жагдайын туюндурушат.

Баштапкы эволюциялык образы бул кайып, кайберен, бугу эне өңдүү мифологиялык башатка, кудай аялдын образына таандык болуп кетет. Эпостун улам кийинки стадиясында кийин реалдуу көркөм образда мындай сапаттар сүрүлүп Каныкейдин аярлык, алдын ала билүү касиетине өтүп, алдыңкы планга чыгып «кереметтүү күң эле» деген мааниге өтөт.

Эпостогу кул – баатырларга, күң – акылман аял затына, баатыр кыздарга карата да колдонулат. Тике мааниде эмес, өтмө каймана айтылган «ыйык касиеттин» алкагынан чыккандыгы контексттен көрүнүп турат. Жакыптын, Кошойдун, Чубактын, төлгөчү Төлөктүн, Манастын сын көзүнөн өткөн Каныкейдин образы бир нече катмарда жаралган образды элестетет.

1. Кайып, аяр
2. Эр мүчөлүү, эр мүнөз көйкөшкө
3. Акылман, даанышман
4. Сарамжалдуулугу
5. Дарыгерлиги
6. Уздугу
7. Кадимки аял затына таандык сулуулугу
8. Баатырга жубай, балага эне

Ар бир окуяда Каныкейдин ар кыл сапаттары деталдуу түрдө колдонулуп, эскерилип жүрүп отуруп, Манастай баатыр шердин даражасына татыган идеалдуу аял затынын портрети үчилтиктин канондук сюжетинде алдыңкы позициялардын бирин ээлейт. Манас Каныкейди алам деп турган жери:

«Кары-жашка эп болсо,

Мен биле турган кеп болсо,

Оймоктуудан узду алам,
Оюмда жүргөн кызды алам.
Керемети кеңди алам,
Акыл-эси ошонун

Мени менен теңди алам. [3,251]

Манастын сөзүндө жогорудагы биз санап өткөн аял затына таандык асыл сапаттар, ар тараптуу саналып жатат. Баатыр өз теңин баалоо менен чечкиндүү бүтүм чыгарат.

Кыргыз элинин эзелтен бери келе жаткан салт-санаасында биринчи иретте жигиттин тандоосу эрки менен кыз балага үйлөнүү традициясы сакталган. Ал эми кыздардын мындай ойду ачык билип турса да озунуп оюн билдирбегендиги дагы улуттун өзүнө таандык этикалык нормаларынан. Тексттен көрүнүп тургандай куда түшкөн Жакып, кыз берүүчү Каракан тарап кыздын пикирин сурап, ага кеңешпейт. Алардын, дегенибиз Каныкей менен Аруукенин тагдырын көпчүлүк эл чечет. Мындай маселе жуучунун да, жуучу түшкөн үйдүн, элдин, жердин, салттардын рамкасында ойлонулуп чечилген. Азыркы тил менен айтканда, демократиялык, саясий, экономикалык мааниси чоң болгон.

Кыргыздын эзелтен калган салттары «Манас» үчилтигинде өзгөчө бир кенен чагылганы менен айырмаланат. Түмөндөгөн малы, дүр-дүнүйнөсү менен калыңы Каракандын (Атемир, Темиркан) шаарына келип түшкөндөн кийин кудаларын төргө алып, өргөөнү башка тиктирип, ардактап алып кириптир, кан ордого киргизип, деп сүрөттөлгөндөй куда башы, ак сакалдап бөлүп жайгаштырышат. Кыргыздар боз үй тигет деп, Атемир атайын боз үй жаптырат экен. Бул да болсо улуттар арасында салтты сыйлагандыктын белгиси экендигин баяндайт.

Кырк күндүн ичинде кыз оюну кирген. Эпикалык үчилтикте бул драмалык сценкадагы деталдуу сюжеттин бир бөлүгүн түзөт. Оюндун шарты бар (буга селкинчек, жашынмак, көз таңмай, тандоо – кыз-жигит оюну ж.б.). Оюн кечтеринде жигит тараптан баргандар ат чабыш оюнун ойношот. Каныкей тараптан тигилген кырк үйгө кимиси биринчи келсе катары менен боз үйлөргө токтомок болушат. Ар бир үйдө Каныштын кырк кызы жайгашат.

Бул оюн элдик каада-салтта калыптанган формуланы гана көргөзбөстөн сюжеттик жактан тексттин көркөмдүк жагдайын байытуу иретинде импровизацияланган кошумча атрибут, же фабула катары роль ойнойт. Алманбеттин образына карата жар тандоо сынак оюн. Анткени Арууке калмакка тийбейм, деп чатак салат. Ошондо багың билер деп оюн чыны аралаш болгондугун көрөбүз.

Көз таңмай ойносо да, ат чабыш болсо да жигит да, кыз да бири-бирин көрбөй тандаганда Алманбет Аруукени, Арууке Алманбетти тандайт. Бул жерде эгерде реалдуу турмуш, тагдыр жаатынан алганда «маңдайына жазылган», же «таалайына жазылган», же «бешенесине жазылган» маанисинде баяндалат. Эгерде ушул эле эпизодду башка өңүттөн карап көрсөк, Алманбеттин образында архаикалык катмардын элементи бар. Ал төрөлгөндөн ыйык, касиеттүү жана жайчылык (сыйкырчылык) жайы бар, колдоочу пирлери бар, мифологиялык «өлбөс» баатырдын алкагындагы образ. Ушуга шайкеш Аруукенин образы теги пери кызы, нур кызы деп сүрөттөлгөндөй эле, өзү ашкан сулуу, акылы артык жан болсо да Алманбетти чанып:

Кытай деген ушу деп,
Кыздардан угуп калыптыр.
Үтүрөйгөн кара кыз,
Тирүү пенде карагыс,
Үйдө олтуруп калыптыр. [4,422]

Арууке кубулуу касиетине ээ Айчүрөк, Көкмончок өндүү мифологиялык, зооморфтук образды жараткан кейипкерлерге типологиялаш. Кийинки көз таңмай оюнунда:

Кырк жерге барды кырк баатыр,
Кыздар көзүн байлатып,
Кырк чорого келатыр.
Колдорун жазып жиберип,
Үркүп бою турса да,
Үтүрөйгөн кара кыз,
Алманбетке жетиптир,
Анда Алманбет муну ойлойт:
Калабалуу кара кыз,
Калды мага жармаша,
Катарында кырк чоро,
Баарына тийди сара кыз,
Мага кандай туш болду,
Ботала болгон кара кыз? [4,430]
деп ушинтип турганда Каныкей Аруукеге келип,
Калың кытай улугу,
Оңой тебе муну сен.
Оёндун бири бу дагы,
Жаяндын бири суудагы,

Жакшынын бири бу дагы,

деп экинчи жолкусунда жигиттер көзүн байлап кыз тандоосун Каныкей сунуш кылат. Жигиттердин кезегинде бая Алмаң дагы Аруукеге туш болот. Баштагы ботала түрүнө кошул-ташыл Арууке тилин чайнаган чулдур болуп калат. Аруукеге ачууланган Каныкей ушул жерден Алманбеттин баатырдык көйкашкалыгын, акылга зирек, артык туулган эр экенин дагы бир ирет Аруукеге эскертет.

«Манас» эпосунун сюжеттик өзөгүнүн негизинде бир алкакта анализ жүргүзүүбүздүн себеби дагы бар. Негизи баатырдык эпостордо үйлөнүү мотиви «Манас» эпосундагыдай кеңири диапазонго ээ эмес. Дегенибиз үйлөнүү мотивиндеги каада-салт жөрөлгөлөрү башка эпикалык чыгармаларда салттык насилдин толук маанисинде кенен-чонон чагылдырылбайт.

Ал эми «Манаста», «Семетейде» же, «Эр Төштүктө» атайын бир бөлүмдөрдү ээлейт. «Манастын Каныкейди алганы», же «Айчүрөктүн Ак шумкарды ала качышы» эпизодунун алсак жетиштүү. Бул алкакта сөз кылууда баатырдык эпостордогу үйлөнүү мотивинин элдик каада-салт жөрөлгөлөрү менен болгон байланышын айдан ачык көргөзгөн –

1. Баатырдын кыз тандоосу
2. Жуучу түшүү
3. Калың бычуу
4. Кудалашуу
5. Калың берүү
6. Кыз узатуу
7. Кыз жигит оюну
8. Сеп берүү
9. Узатуу өндүү – баскычтарын кароого аракеттендик.

Ушул эле проблеманын тегерегинде кенже баатырдык эпостордун, башка түрк тилдүү элдердин эпосторундагы мотивдик жактан үндөштүгүн кароо менен улантып көрсөк:

«Акыреттик жар тандоо»- деген бар. «Эр Төштүктү» алсак жер алдына киргенге чейинки Төштүк агаларын издеп таап келе жатып, перилердин жашаган жерине кез болот. Перилер жылдын бир маалында оюн салып жүрчү кез экен. Алардын арасында Айсалкын кыз Төштүктү көрүп калып жактырып, калы анын назарын бурат, кийин Төштүккө акыреттик жар болууну ойлонуп сегиз күн, сегиз түн акмалап жүрөт.

Баатырдык эпостордогу акыреттик жар болуу үйлөнүү мотивинде кеңири түшүнүүгө жол берген жерлери бар. Мындай көрүнүш Манастын акыреттик жары Сайкал каткаландын кан кызы менен антташкан жери бар. Бул окуя башка теманын учугунан уланса да «акыреттик жар болууну» кыздар өзү тандагандыгы салттуу түрдө туруктуу формасын сактайт.

«Эр Төштүк» эпосунда ал мындайча сүрөттөлөт:

Төштүктүн сырттан экенин,

Ал Айсалкын билиптир.

Кыяматтык тийүүгө,

Жети күн дооран сүрүүгө,

Эбедейи эзилип,

Эт тырмагы созулуп,

Эки көзү төрт болуп,

Ашык болуп абыдан. [2,60]

Акыреттик жар болуу ант менен бекийт. Ал жөнүндө:

Айсалкын акырын сүйлөп, бек таштап,

«Адамдан бөлөк бейтаалай,

Таамай жолдош болгун», -деп

Эр Төштүк кылды убада;

«Кыл көпүрө тар жайда,

Кызык жолдош болгун», -деп

Кыйын кылды убада. [2,63]

деп Айсалкын коё берип, колунда шакегин чечип Төштүккө берип, Кенжекеге үйлөнөт.

«Эр Төштүк» эпосунда Элеман жер кезип, тогуз уулуна тогуз кыздуу барбы деп жүрүп акыры Сарыбайга жолугат. Чоо-жайларын сурашып, сыр чубашып көрүшүп, бири-бирине айтышып, жуурулушуп калышып, акыры Элеман марттыгын көргөзүп, токсон нарга жүктөлгөн алтын зарды калыңга берип, экөө кан куда болууга антташат.

Алпамыш менен Төштүктүн төрөлүшү, балалык чагы абдан окшош. Экөөнү тең ата-энелери Медиандын чөлүн басып, Азирет Аалыдан суранып, сыйынып жүрүп көрүшөт. Бала чагында экөө тең тентек, чертип койсо балдар өлөт. Элдин үрөйү учат. Алпамыш да, Төштүк да айылындагы бир кемпирге жолугат. Ал кемпирдин жалгыз баласы болот, Алпамыш аны менен ойноюн десе, бала коркуп бакырып, энесинин колтугуна кире качат.

Эпикалык чыгармалардагы эки кемпир тең, бири Алпамышты: «эгер сен кыйын болсоң, бел куда болгон колуктунду алып көчө качкан Сарыбайды (Байсары) таап албайсыңбы», - десе, Төштүккө кемпир: «кыйын болсоң каңгып кеткен агаларыңды таап албайсыңбы? - дейт».

Ушуга эле үндөш дагы бир окуя («Алпамышта») уланып отуруп, Алпамыш зынданга түшүп кетет, Төштүк жер алдына түшүп кетет. Болжолу жомоктук бөөктордун окшоштугу, балким көчүп-конуп жүргөн көчмөндөрдө биринен-бирине оозеки өтүп, эки эпостун

сюжетине кирип калган болсо, экинчи жагынан эки эпос, катмардуулукта өнүгүп жүрүп олтуруп калыштыгандыгын көргөзөт.

Төштүк белгилүү бир деңгээлде иран-перс оозеки үлгүлөрүндөгү «Шахнаме», же «Искандер наме» сыяктуу мифологиялык эпостордогу «дива», (грек. бог) кудайлар «Махабхарата», «Рамаянадагы» Махитасура кудайга окшоп жер алдында жашап, анан үстүнкү дүйнөгө чыккандай абалкы бир мифтик башталгычтардын элементин алып жүрөт. Бул жөнүндө Төштүктүн жаны «өгөөдө» болгондугу да жакындаштырат.

Баатырдык эпостордо үйлөнүү мотивинин окуялары көбүнчө ушундай фантастикалык көрүнүштөрдү алып жүрүшөт. Төштүктүн тибиндеги баатырлар жан-жаныбарлардын тилин билип, сүйлөшүп эле эмес, далай сыйкыр күчтөр менен салгылашып, аларды жеңгенден кийин кара күчтөрдүн кыздарына үйлөнүшөт. Төштүктүн үйлөнүшүндөгү окуяларды анализдеп келип, андагы архаикалык элементтер жөнүндө:

«В киргизском эпосе «Эр Төштүк» вобравшем в себя много элементов из среднеазиатско-иранского фольклора, герой попадает в подземный мир. Он вступает в связь с женой дива, которая выпытывает у мужа, где находится его душа, чтобы сообщить Эр Төштюку. Оказывается душа дива находится в местечке Ал-Таики, где есть золотое озеро... Душа дива – души этих сорока птиц, Эр Төштюк достает сундук, убивает птиц и див падает мертвым». [1, 336], -деп перс маданиятындагы «диванын» образдары менен параллель коюп жазат окумуштуу К. Кор-оглы.

Колдонулган адабияттар:

1. Кор-оглы Х. Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – М.: Наука, 1983. 4-8, 336-б
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. «Эр Төштүк» [Текст]/М.Мукасов. 3-т-Б:Шам.2004, 60-62,– 675- б
3. «Манас» бириктирилген вариант [Текст]/ред. Ж.Өмүралиев -Ф:Кыргызмамбас,1958, 251-б
4. «Манас». С.Орозбаковдун варианты боюнча [Текст]/2.т. - Ф: Кыргызстан, 1980. 417-б

УДК: 81.37

DOI 10.33514/1694-7851-2022-2-43-50

Төлегенова Дина Мелдебек кызы

Арабаев атындагы КМУ, аспирант

Төлегенова Дина Мелдебек кызы

КГУ им. И.Арабаева, аспирант

Tolegenova Dina Meldebek kyzy

KSU I. Arabaeva, graduate student

ФИТОНИМДИК СЕМАНТИКА ФИТОНИМИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА PHYTONYMIC SEMANTICS

Аннотация: Изилдөөнүн актуалдуулугу жалпы эле түрк тилдеринин айрыкча кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүндө эбегейсиз зор рол ойногон фитонимдердин тарыхый өнүгүүсү менен болгон байланыштуулугунда жатат. Анткени фитонимдик лексика табигый тилдин